

Dulinicz, Marek

Załączki miast na wczesnośredniowiecznym Mazowszu (X-XII w.)

Rocznik Mazowiecki 13, 11-23

2001

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

MATERIAŁY Z KONFERENCJI

Marek Dulnicz

Załączki miast na wczesnośredniowiecznym Mazowszu (X–XII w.)

1. Wstęp

Lokacyjne miasta średniowiecznego Mazowsza powstają na terenach zasiedlanych i rozwijających się gospodarczo od kilku już stuleci, po kryzysie V–VII w. Niektóre z nich kontynuują tradycje ośrodków grodowych z X–XII w., inne pojawiają się na nowo zagospodarowywanych terenach. Celem mego artykułu jest zwrócenie uwagi na grupę tak zwanych „załączków” miast. Były to różnego typu ośrodki pełniące funkcje centrów gospodarczych (w tym handlowych), politycznych i administracyjnych (kościelnych i świeckich). Oczywiście, między X a XII w., a tego okresu dotyczą moje uwagi, te zadania spełniały przede wszystkim grody. Biorę pod uwagę zasadniczo obszar Mazowsza w granicach z XI–XII w.¹ Moje zainteresowania badawcze sprawiły, że w niektórych wypadkach linie te przekraczam (wschód, południe), a inne obszary — ziemię chełmińską i ziemię dobrzyńską, uwzględniam tylko wyrywkowo.

Jak wiadomo, nie ma uniwersalnej definicji miasta. Aby odróżnić je od innych osiedli, bierze się zwykle pod uwagę wiele rozmaitych kryteriów, takich jak: sytuację prawną ludności, wypełnianie przez miasto ważnych funkcji gospodarczych, ideologicznych i kultowych, strukturę społeczną, charakter zabudowy, istnienie fortyfikacji. Jerzy Piekalski przypomniał ostatnio, że istnieją dwie grupy definicji pojęcia „miasto”. W należących do pierwszej podkreśla się wagę dwóch kryteriów: odrębności praw ludności miejskiej i charakterystycznych cech topografii. W zaliczanych do drugiej kładzie się nacisk na funkcje społeczne i gospodarcze spełniane przez miasta. Warunki obserwowane w Eu-

¹ A. Gieysztor, *Trzy stulecia najdawniejszego Mazowsza*, [w:] *Dzieje Mazowsza do 1526 r.*, pod red. A. Gieysztor i H. Samsonowicza, Warszawa 1994, mapa na s. 95.

ropie Środkowej wczesnego średniowiecza zdecydowanie lepiej opisywane są przez definicje należące do drugiej grupy.

Wczesne miasto (proto-miasto, gród-miasto, itp.) winno zatem: 1) być ośrodkiem produkcyjno-handlowym; 2) być centrum administracyjno-politycznym; 3) pełnić funkcje militarne; 4) odgrywać rolę centrum religijnego². Ja dodałbym do tego jeszcze jedną cechę — zróżnicowane pochodzenie etniczne mieszkańców. Odnotowanie tego faktu uważam za istotne, zwłaszcza w odniesieniu do wczesnośredniowiecznych „załączków” miast, bowiem obecność różnoetnicznej ludności to zjawisko dające się śledzić metodami archeologicznymi. Także ówczesne źródła pisane zwracają uwagę na przybyszów z zewnątrz pojawiających się w danym środowisku. Cechą wczesnego miasta jest też istnienie obiektów związanych z symboliką władzy. Niektóre z nich zachowały się do dzisiaj (kamienna architektura sakralna). Są one odkrywane również podczas badań archeologicznych³. Zwróćmy jednak uwagę na to, że niektóre kryteria trudno stosować w praktyce badań archeologicznych. Kiedy zatem, korzystając wyłącznie z metod tej dyscypliny, można stwierdzić, że podstawą gospodarki jakiegoś osiedla są handel i produkcja? Nieczęsto, bo odkrywając materialne ślady funkcjonowania tych dziedzin gospodarki, zwykle nie jesteśmy w stanie uściślić skali badanego zjawiska. Kiedy można uznać, że jakieś miejsce obronne spełnia kryteria militarnej przydatności? Chyba tylko wtedy, gdy możemy zrekonstruować wielkość i trwałość wałów obronnych. A to jest możliwe jedynie w szczególnych sytuacjach (poważne badania wykopaliskowe, dokładne datowania). Nieco łatwiejsze jest stwierdzenie, że dany ośrodek pełnił funkcje centrum administracyjnego. W takich wypadkach możemy sięgać do analizy sieci osadniczej — w tej dziedzinie poznawania wczesnośredniowiecznej przeszłości archeologia jest niezastąpiona.

Rozsądne wydaje się przyjęcie założenia, że za wczesnomiejskie trzeba uznać w pierwszym rzędzie te ośrodki, gdzie zainwestowano w ochronę warsztatów produkcyjnych, składów, infrastruktury administracyjno-politycznej, budując wały, fosy, drogi, bramy. Te nakłady musiały się przecież zwrócić. Trzeba też brać pod uwagę wielkość badanych obiektów i szukać grodów najbardziej rozbudowanych. Może nawet nie tych o najsilniejszych umocnieniach, lecz założeń skomplikowanych, wieloczęłonowych. Niektóre z takich właśnie wczesnośredniowiecznych grodów mają swe odpowiedniki — miasta lokacyjne, inne nie. Do grupy tych pierwszych należą, przykładowo: Płock z podgrodzem umocnionym w 2. połowie XI lub w XII w.⁴, Chełmno z ponad dwuhektarowym grodem⁵,

² J. Piekalski, *Uwagi o problemie definicji miasta średniowiecznego*, [w:] *Kraje słowiańskie w wiekach średnich. Profanum i Sacrum*, red. H. Kočka-Krenz, W. Łosiński, Poznań 1998, s. 352.

³ Na Mazowszu np. wieża Władysława Hermana w Płocku, por. A. Golembnik, *Płock we wczesnym średniowieczu*, [w:] *Historia Płocka w ziemi zapisana*, red. A. Golembnik, Płock 2000, s. 13–47. W innych wypadkach istnienie dworów potwierdzają źródła pisane (np. Drohiczyn).

⁴ A. Golembnik, *Płock we wczesnym średniowieczu*, s. 34–35.

⁵ A. Kola, *Kaldus*, [w:] *Wczesnośredniowieczne grodziska ziemi chełmińskiej. Katalog źródeł*, red. J. Chudziakowa, Toruń 1994, s. 85–93.

Stara Łomża ze skomplikowanym układem wałów obronnych, o właściwie nieznanymi wzajemnych relacjach chronologicznych i funkcjonalnych⁶. Natomiast w miasta nie przekształciły się takie centra, jak: potężny gród w podpłockich Proboszczewicach⁷, z nie datowanym wałem, czy też warownie leżące na rubieżach Mazowsza lub nawet już poza jego granicami⁸. Podobnie zróżnicowane są dalsze losy tych ośrodków wczesnośredniowiecznych, gdzie istniały niewielkie grody z solidnymi wałami (co wskazuje, że warownie te pełniły głównie funkcje militarne). Wiele z nich nie przekształciło się w miasta, na przykład: Mokrzk, Sypniewo, Sońsk, Grzebsk, Tańsk i Świątek na wschodniej peryferii Mazowsza. Inne, jak Płońsk i Szreńsk, weszły w skład sieci miast.

2. „Zalążki” miast a starsze osadnictwo

Trudno jest śledzić procesy prowadzące do powstania miejsc centralnych w okresie plemiennym, przed X w. Myślę, że powinniśmy mówić raczej o istnieniu w tym czasie ważniejszych i drugorzędnych koncentracji osadnictwa, a nie o wyróżniających się miejscowościach. Na gęsto zasiedlonych obszarach działały różnego rodzaju ośrodki produkcyjne. Do skupisk ludności ciągnęli kupcy i tu, nieco później, zapewne od początku X w., powstawały ważne ośrodki administracyjne i wojskowe. Ich rozmieszczenie wykazuje interesujący związek z miejscami odkrywania skarbów, trafiających do ziemi w tym samym X w. Chodzi o rejon Płocka, Ciechanowa, Łęczycy, ale także — nadbużańskiego Drohiczyzna.

Jak wiadomo, gospodarka ośrodków produkcyjno-handlowych i osiedli wiejskich wzajemnie się uzupełniała. Zatem o lokalizowaniu tych pierwszych decydowało rozmieszczenie istniejącego już osadnictwa. Miasta nie musiały jednak powstawać w centrach takich skupisk. Oto przykłady.

Prowadzone aktualnie badania wykopaliskowe w nowym świetle stawiają problem początków Łowicza. Pozwoliły one na stwierdzenie, że średniowieczne miasto założono na peryferii starszej aglomeracji, zasiedlanej najpóźniej od VIII w. n.e. Można ją lokalizować na gruntach dzisiejszych wsi: Bocheń, Strugienice, Maurzyce, położonych ok. 5 km na zachód od Łowicza. Tworzyło ją kilkanaście osiedli otwartych, w tym co najmniej jedna duża „wieś”. Jej pozostałości odkryto na stanowisku archeologicznym nr 16 w Bocheniu⁹. Prawdopodob-

⁶ Cz. Brodzicki, *Ziemia Łomżyńska do 1529 r.*, Warszawa 1999; E. Twarowska, *Łomża ma ponad 1000 lat*, „Ziemia Łomżyńska”, t. I, 1985, s. 23–31.

⁷ M. Dulnicz, *Badania grodzisk mazowieckich*, [w:] *Osadnictwo i architektura ziem polskich w dobie Zjazdu Gnieźnieńskiego*, red. A. Buko, Z. Świechowski, Warszawa 2000, s. 145–158.

⁸ W Podeblocie na południu (P. M. Barford, E. Marczak, *The settlement complex at Podeblocie, gm. Trojanów, an interim report of investigations 1981–1992*, „Światowit”, t. XXXVII, 1993, s. 147–167; i idem, *Peasant households, potters and phasing: Early Medieval ceramics from Podeblocie, Poland*, „Archaeologia Polona”, vol. 30, 1992, s. 127–149) i w Niewiadomej na wschodzie (M. Miśkiewiczowa, *Wczesnośredniowieczny kompleks osadniczy w Niewiadomej w województwie siedleckim*, Warszawa 1996).

⁹ M. Dulnicz, *Badania grodzisk mazowieckich*; F. Biermann, M. Dulnicz, *Słowianie nad Bzurą*, „Polska Akademia Nauk. Działalność Naukowa. Wybrane Zagadnienia”, z. 10, XII 2000, s. 21–24; F. Biermann, M. Dulnicz, *Studia z Bochenia a problem chronologii starszych faz wczesnego średniowiecza na Mazowszu*

nie od X w. w skład tego skupiska osiedli wchodził też gród. Jego nazwy nie przekazało żadne źródło pisane, dziś grodzisko leży na gruntach wsi Bocheń (stanowisko 1). Nie można wykluczyć, że to właśnie ta warownia nosiła pierwotnie nazwę Łowicz lub była ośrodkiem terytorium określanego nazwą „Louiche”¹⁰.

W innym miejscu przedstawiłem już rozwój sytuacji w okolicy Płocka. Jak wykazały badania archeologiczno-osadnicze, centrum tej części Starego Mazowsza znajdowało się w rejonie dzisiejszych wsi Słupno, Szeligi i Miszewko Strzałkowskie, zasiedlanym od samego początku wczesnego średniowiecza. Natomiast gród płocki i samo miasto Płock powstały w pewnym oddaleniu od wspomnianej aglomeracji osadniczej, na terenach nie tak gęsto zasiedlanych, jak obszary nad Słupianką¹¹.

Być może podobnie rozwijał się rejon Łęczycy. Tamtejszy gród wzniesiono w rejonie zasiedlanym, choć niezbyt intensywnie, już w starszych fazach wczesnego średniowiecza¹². Prawdopodobnie od końca X w., stał się on ważnym ośrodkiem wojskowym, politycznym i gospodarczym. W XI w. łęczycycki zespół osadniczy zaczął też pełnić funkcję ośrodka religijnego („opactwo św. Marii na grodzie Łęczycy”)¹³. Czy nastąpiło to na początku, czy raczej w drugiej połowie tego stulecia, to rzecz sporna¹⁴. Jednak średniowieczne miasto nie mogło powstać przy grodzie, choć ten funkcjonował aż do końca XIII w. Utrudniały to niesprzyjające warunki topograficzne dna Pradoliny Warszawsko-Berlińskiej. Dlatego już w XII w. wczesnomiejska osada targowa usadowiła się nad zachodnią krawędzią doliny (późniejsze przedmieście zwane „Stare Miasto”). Tam też, choć po przeciwnej, północnej stronie rzeczki Wróbliny — dopływu Bzury, powstało miasto lokacyjne¹⁵.

Wreszcie jeszcze jeden przykład — Stare Bródno, ośrodek, zapewne nie tylko o lokalnym znaczeniu, ulokowano w sąsiedztwie, ale nie w centrum obszaru starszego osadnictwa, związanego z miejscem połączenia się dwóch rzecznych arterii komunikacyjnych — Wisły i Bugi¹⁶.

zachodnim, „Archeologia Polski” (w druku).

¹⁰ W. Taszycki, *Najdawniejsze zabytki języka polskiego*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975, s. 19.

¹¹ M. Dulinicz, *Rozwój osadnictwa w dolinie Słupianki w pradziejach i średniowieczu*, [w:] *Osadnictwo pradziejowe i wczesnośredniowieczne w dorzeczu Słupianki pod Płockiem*, red. M. Dulinicz, Archeologia Mazowsza i Podlasia. Studia i Materiały, red. W. Szymański, t. 1, Warszawa 1998, s. 199–216.

¹² A. Abramowicz, *Ceramika z punktów węzłowych dla chronologii stanowiska*, [w:] A. Abramowicz, A. Nadolski, T. Poklewski, J. Wieczorek, *Łęczycza Wczesnośredniowieczna*, t. II, cz. 1, Polskie Badania Archeologiczne, t. XXVII, cz. 1, 1989, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, s. 82–84; L. Kajzer, *Osada przygodowa*, [w:] ibidem, s. 87–92; A. Nadolski, *Stratygrafia i chronologia*, [w:] ibidem, s. 100–112.

¹³ Por. W. Taszycki, op. cit., s. 20.

¹⁴ H. Łowmiański, *Początki Polski*, t. VI, cz. 1, *Polityczne i społeczne procesy kształtowania się narodu do początku wieku XVI*, Warszawa 1985, s. 320–324; T. Poklewski-Kozieliński, *Abbatia sanctae Marie in cestello Lancicie*, [w:] *Święty Wojciech i wejście Polski do Europy przed dziesięcioma wiekami*, red. J. Adamczyk, Łowicz 1997, s. 69–83.

¹⁵ A. Nadolski, op. cit., ryc. 3 i 4.

¹⁶ W tym rejonie leżą takie stanowiska archeologiczne ze starszych faz wczesnego średniowiecza, jak: Wieliszew, Nieporęt i Warszawa-Pludy, por. M. Dulinicz, *Stan i potrzeby badań nad osadnictwem wczesnośredniowiecznym na Mazowszu (VI–XI w.)*, [w:] *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce*, red. Z. Kurnatowska, Wrocław-Warszawa 1992, s. 243–261.

3. Najważniejsze ośrodki wczesnośredniowiecznego Mazowsza

Czy wiemy, jak wyglądało wczesnośredniowieczne miasto–gród? Chyba tak. Spójrzmy na Wolin od IX w. poczynając, na X–wieczną Pragę, na Kraków, Szczecin, Gdańsk, Poznań czy Gniezno: gęsta zabudowa, trwałe podziały na działki budowlane, warsztaty rzemieślnicze, składy handlowe, wały obronne¹⁷. Takich miejsc na Mazowszu jest bardzo mało. Wiele lat temu Tadeusz Lalik umieścił na mapie ośrodków wczesnomiejskich w dorzeczu środkowej Wisły tylko Płock, Włocławek, Łęczycę, Serock i Wiznę. Po sąsiedzku także Drohiczyń i Brześć¹⁸. Czy dziś można tę listę wydłużyć? By tego dokonać, trzeba sprawdzić, czy ważniejsze ośrodki grodowe Mazowsza spełniają wyżej wymienione kryteria „miejskości”.

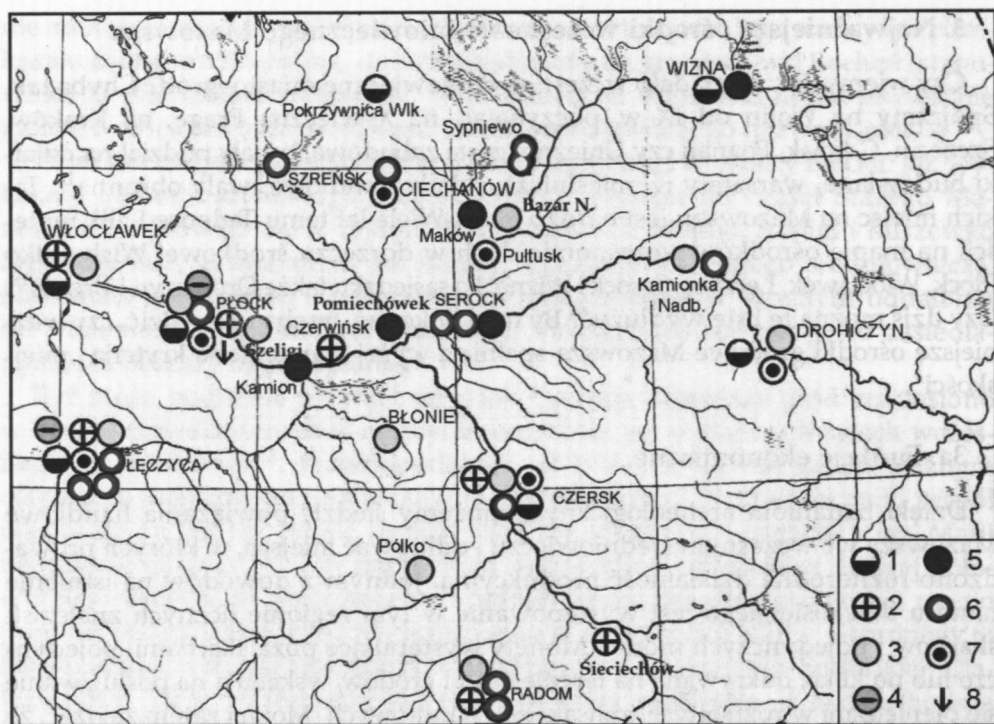
3a. Funkcje ekonomiczne

Dzięki badaniom archeologicznym możemy śledzić powiązania handlowe Mazowsza we wczesnym średniowieczu i odkrywać miejsca, w których prowadzono różnorodną działalność produkcyjną. Jednym z dowodów na istnienie handlu dalekosiężnego jest występowanie w tym regionie licznych znalezisk skarbów i pojedynczych monet. Monety występujące poza skarbami, pojedynczo lub po kilka, odkrywane na terenie osad i grodów, wskazują na posługiwanie się pieniędzmi w rozmaitych transakcjach handlowych. Można zatem założyć, że odkrywamy je w miejscach, które odgrywały istotną rolę w ekonomice Mazowsza owych czasów. Na interesującym nas terenie takich znalezisk jest bardzo mało (ryc. 1). Pojedyncze monety odkryto w tak ważnych grodach, jak Płock i Łęczycza, ale także w obrębie wczesnośredniowiecznych miejsc obronnych w Serocku, Sypniewie, Czersku i Radomiu oraz na terenie niektórych osad¹⁹.

¹⁷ *Ziemie polskie w X wieku i ich znaczenie w kształtowaniu się nowej mapy Europy*, red. H. Samsonowicz, Kraków 2000; *Civitates principales. Wybrane ośrodki władzy w Polsce wczesnośredniowiecznej. Katalog wystawy*, Gniezno 1998; J. Frolik, J. Klapště, *Praha a Pražský hrad w 11. a 12. století*, [w:] *Miasto zachodniosłowiańskie w XI–XII w. Społeczeństwo — kultura*, red. L. Leciejewicz, Wrocław–Warszawa–Kraków 1991, s. 103–118.

¹⁸ T. Lalik, *Kształtowanie się miast*, [w:] *Początki Państwa Polskiego. Księga Tysiąclecia*, red. K. Tymieniecki, t. II, *Społeczeństwo i kultura*, Poznań, ryc. 51.

¹⁹ *Osady produkcyjnej w Kamionce Nadbużnej* (por. L. Rauhut, *Sprawozdanie z badań wczesnośredniowiecznego ośrodka metalurgiczno–kowskiego we wsi Kamionka Nadbużna, pow. Ostrow Mazowiecki*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. XXIII, s. 342–352 oraz *Skarby wczesnośredniowieczne z obszaru Polski. Atlas*, oprac. L. Gajewski, I. Górska, L. Paderewska, J. Pyrgała, W. Szymański, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1982), wiejskiej w miejscowości Rzeczek–Wólka [M. Piotrowski, *Osadnictwo wczesnośredniowieczne i średniowieczne okolic Ciechanowa w świetle najnowszych badań archeologicznych (Rzeczek–Orszyn)*, referat wygłoszony na konferencji zorganizowanej przez Ostrołęckie Towarzystwo Naukowe im. Adama Chętnika w Ostrołęce, 8 grudnia 2000 r.] i w pobliżu makowskiej komory celnej, na osadzie Bazar Nowy (J. Marciniak, *Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy z miejscowości Bazar Nowy, pow. Maków Mazowiecki*, „Materiały Wczesnośredniowieczne”, t. V, 1960, s. 99–140). Jak sądzi S. Suchodolski (*Zasoby pieniężne „szarego człowieka” w Polsce wczesnośredniowiecznej*, [w:] *Człowiek w społeczeństwie średniowiecznym*, red. R. Michałowski et al., Warszawa 1997, s. 151–158) to ostatnie, składające się z pięciu brakteatów z końca XII w., znalezisko ukazuje, jakie były zasoby pieniężne tzw. „szarego człowieka”. Być może do tej samej grupy należy zespół 5 monet w glinianym naczyniu, odkryty w Kolczynie Małym, pow. Sierpc (A. Gupieniec,

Ryc. 1. Główne ośrodki wczesnomiejskie w dorzeczu środkowej Wisły: 1) ośrodki władzy świeckiej; 2) ośrodki władzy kościelnej; 3) obiekty i warsztaty produkcyjne; 4) miejscowości dłużej zamieszkiwane przez różne grupy narodowe; 5) komory celne z XI w.; 6) znaleziska pojedynczych monet w warstwach kulturowych; 7) znaleziska wag lub odważników; 8) port

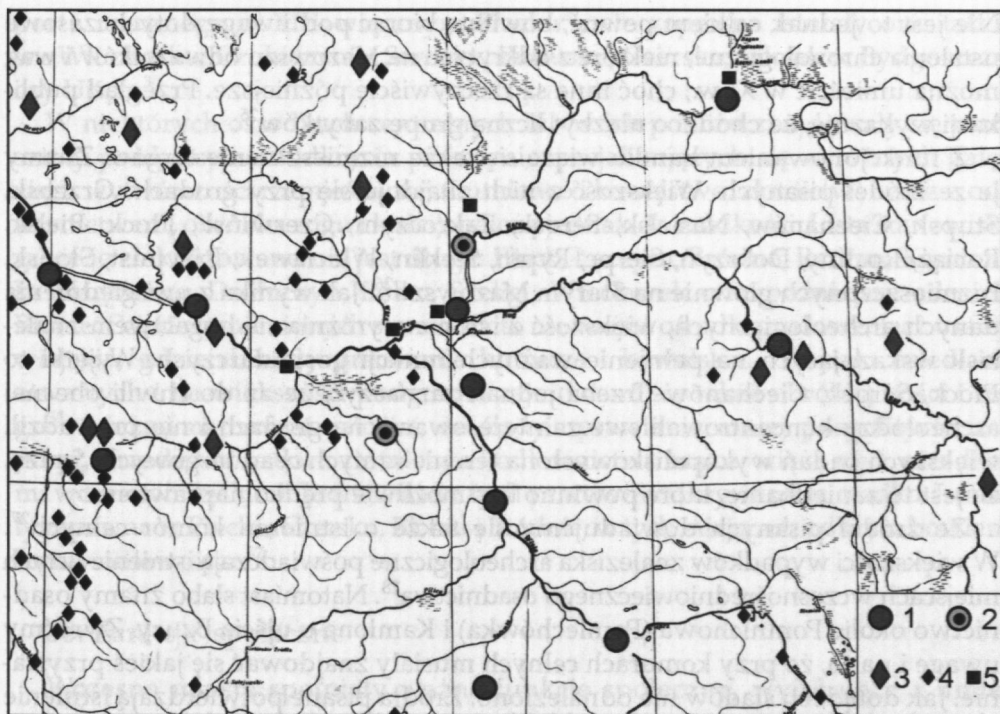
Z problematyką obiegu i zapotrzebowania na pieniądź wiąże się też kwestia istnienia na Mazowszu mennic. Możliwe, że jedna z nich mieściła się w Płocku. Być może istniała także druga. W tym wypadku chodzi o ewentualną mennicę bijącą denary z imieniem palatyna Sieciecha. Według Stanisława Suchodolskiego²⁰, mogła ona działać w grodzie tego możnowładcy — w Sieciechowie, znanym z *Kroniki Galla Anonima*²¹. Trudno ją jednak zlokalizować, bowiem nie wiemy, czy w grę wchodzi gród w Sieciechowie nad Wisłą, u ujścia Wieprza, czy też jakaś inna miejscowość o tej nazwie, być może leżąca bliżej centrum Mazowsza²². Należy także liczyć się z istnieniem mennicy w XII w. we Włoc-

T i R. Kiersnowscy, *Wczesnośredniowieczne skarby srebrne z Polski środkowej, Mazowsza i Podlasia, Polskie Badania Archeologiczne*, t. X, Wrocław–Warszawa–Kraków 1965, s. 31).

²⁰ S. Suchodolski, *Monety palatyna Sieciecha*, „Wiadomości Numizmatyczne”, R. 7, 1963, z. 4, s. 157–159; idem, *Prosperity Mazowsza w XI wieku w świetle źródeł numizmatycznych*, [w:] *Cultus et Cognitio. Studia z dziejów średniowiecznej kultury*, Warszawa 1976, s. 541.

²¹ Anonim zw. Gallem, *Kronika polska*, przekł. i oprac. R. Grodecki, BN I, nr 59, Kraków 1923; wyd. II, Wrocław 1982 (uzupełnił M. Plezia); ks. II, rozdz. 5 i 16.

²² E. Kowalczyk, *Powracający temat — Sieciechów. Z problemów organizacji grodowej w Polsce wczesnośrednio-*

Ryc. 2. Rozmieszczenie znalezisk skarbów monet wczesnośredniowiecznych i najważniejszych ośrodków grodowych: 1) starsze ośrodki grodowe (od X w.); 2) młodsze ośrodki grodowe; 3) skarby z X w.; 4) inne skarby; 5) komory celne z XI w.

ławku. Dodajmy, że na przełomie X i XI w. Mazowsze włącza się w strefę handlu zachodnioeuropejskiego. Świadczy o tym napływ monet bitych w Europie Zachodniej. Trafiają one jednak głównie do skarbów²³. Rozmieszczenie znalezisk skarbów może być także potraktowane jako informacja o czasie i natężeniu kontaktów handlowych oraz o położeniu punktów dla tych kontaktów szczególnie ważnych. Jeżeli tak właśnie je potraktujemy, to szczególną uwagę powinniśmy zwrócić na rejon Płocka, Łęczycy, Ciechanowa i Drohiczyzna (ryc. 2).

Do wyposażenia wczesnośredniowiecznych kupców należały wagi i odważniki. Dlatego warto zwrócić uwagę na te zabytki poszukując miejsc odgrywających szczególną rolę w wymianie handlowej. W opublikowanym niedawno zestawieniu znalezisk przedmiotów tej kategorii, datowanych na 2. połowę X i 1. połowę XI w., nie odnotowano żadnych odkryć z terenu Mazowsza²⁴.

wiecznej, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. 42, 1994, nr 1, s. 69–85.

²³ S. Suchodolski, *Mennictwo polskie w XI i XII w.*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1973, s. 85 (mencja we Włocławku); idem, *Prosperity Mazowsza w XI wieku...*, s. 545.

²⁴ A. Krzyszowski, *Frühmittelalterliches Grab eines Kaufmanns aus Sowinki bei Poznań. in Großpolen*, „Germania”, t. 75, cz. 2, 1997, ryc. 15.

Nie jest to jednak całkiem pewne, bowiem, biorąc pod uwagę dotychczasowe ustalenia chronologiczne, niektóre z odkrytych na Mazowszu odważników i wag można umieścić w XI w., choć inne są rzeczywiście późniejsze. Przegląd publikacji wykazuje, że chodzi o niezbyt liczną grupę zabytków²⁵.

Z funkcjonowaniem handlu wiąże się także rozmieszczenie targów. Znamy je ze źródeł pisanych. Większość z nich znajduje się przy grodach: Grzebsk, Stupsk, Ciechanów, Nasielsk, Serock, Zakroczym, Czerwińsk, Płock, Bielsk, Raciąż, Rochny, Dobrzyń, Sierpc, Rypin, Steklin, Włocławek, Przypust, Słońsk, rozmieszczonych głównie na Starym Mazowszu²⁶. Jak wynika z uwzględnienia danych archeologicznych, większość z ich nie wyróżnia się bogactwem znalezisk wskazujących na pełnienie ważnych funkcji gospodarczych. Wyjątki to Płock, Serock, Ciechanów. Trzeba jednak zaznaczyć, że aż do chwili obecnej archeolodzy koncentrowali swe zainteresowania na grodach i nie prowadzili większych badań wykopaliskowych na terenie samych osad targowych. Sądzę, że jest to zaniedbanie, które powinno być możliwie prędko naprawione.

Ze źródeł pisanych dowiadujemy się także o istnieniu komór celnych²⁷. W większości wypadków znaleziska archeologiczne poświadczają istnienie w tych miejscach wczesnośredniowiecznego osadnictwa²⁸. Natomiast słabo znamy osadnictwo okolic Pomnichowa (Pomiechówka) i Kamiona u ujścia Bzury. Zwróćmy uwagę i na to, że przy komorach celnych musiały znajdować się jakieś przystanie. Jak dotąd ich śladów nie odnaleziono. Źródła pisane potwierdzają istnienie

²⁵ Sześć odważników do wag znaleziono na grodzisku w Czersku. Dwa z nich mogą być datowane na 2. poł. XI lub XII w., trzy kolejne są współczesne lub starsze, ostatni — młodszy. W młodszych warstwach kulturowych tego stanowiska (na wtórnym złożu?) odkryto też fragment wagi (J. Rauhutowa, *Czersk we wczesnym średniowieczu od VII do XII wieku*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1976, s. 149). Odważniki znaleziono też w Łęczycy (A. Nadolski, *Prace wykopaliskowe na grodzisku łeczyckim*, „Studia Wczesnośredniowieczne”, t. III, 1955, s. 289). Natomiast z grodziska w Radomiu-Piotrówce pochodzi komplet składający się z wagi i kilkunastu odważników, datowanych wstępnie na XI w. (por. J. Rauhutowa, op. cit., s. 151). Trzy odważniki ołowiane znamy z Płocka. Dwa znaleziono na podgrodziu, pochodzą prawdopodobnie z XII w., wydobyto je z warstwy VI wykopu „z rotundą” (W. Szafrński, *Płock we wczesnym średniowieczu*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1983, ryc. 45). Trzeci odkryto w wykopie w Parku „za tumem” (W. Szafrński, op. cit., ryc. 27). Ostatnio odważniki do wagi odkryto też podczas badań osady wczesnośredniowiecznej, leżącej na gruntach wsi Rzezczki-Wólka, pod Ciechanowem (M. Piotrowski, *Osadnictwo wczesnośredniowieczne i średniowieczne okolic Ciechanowa...*). Ramiona wagi znaleziono w Chelmie-Kaldusie (W. Chudziak, *Wyniki badań weryfikacyjnych i rozpoznawczych na ziemi chełmińskiej*, [w:] *Osadnictwo i architektura ziem polskich w dobie Zjazdu Gnieźnieńskiego*, red. A. Buko, Z. Świechowski, Warszawa 2000, ryc. 6d) a części kolejnych dwóch — w Drohiczynie. Dobitnym dowodem handlowej funkcji tego ostatniego ośrodka są także znaleziska ołowianych plomb (K. Musianowicz, op. cit., s. 220–221). Trzy ołowiane plomby znaleziono też na terenie XII-wiecznej osady w Pułtusk-Starym Mieście (M. Mierosławski, W. Pela, *Pułtusk w świetle odkryć archeologicznych*, Pułtusk 1989, s. 3).

²⁶ T. Lalik, *Targi*, [w:] *Słownik Starożytności Słowiańskich*, t. VI, 1977, mapa.

²⁷ Kamion, Pomiechówek, Serock, Maków, Wizna, por. J. Płocha, *Najdawniejsze dzieje opactwa benedyktynów w Mogilnie*, Wrocław 1969.

²⁸ Z Wizny i Serocka znamy grodziska (A. Wędzki, *Wizna*, [w:] *Słownik Starożytności Słowiańskich*, t. VI, 1977, s. 509–510; B. Zawadzka-Antosik, *Badania na grodzisku wczesnośredniowiecznym w miejscowości Serock, pow. Nowy Dwór Mazowiecki*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. XXXIII, 1968, z. 3–4, s. 362–366). W Makowie istniał zespół osadniczy składający się z osad i cmentarzyska (J. Marciniak, *Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy...*).

portu rzecznego w XIII-wiecznym Płocku²⁹, ale zapewne istniały one także we Włocławku, Drohiczynie, Serocku, Pułtusku, Czersku, tak jak w Bydgoszczy czy Ujściu³⁰.

W niektórych ośrodkach centralnych lub w ich pobliżu znajdowały się warsztaty produkcyjne. Odkrycia pracowni, specjalizujących się w różnych gałęziach wytwórczości rzemieślniczej (hutnictwo i kowalstwo, złotnictwo wraz z odlewnictwem, obróbka rogu i kości), należą jednak do rzadkości. Lista stanowisk, gdzie je zlokalizowano nie jest długa: Płock, Łęczycza, Bródno, Radom, Kamionka Nadbużna, Drohiczyn, Pólko, Szeligi, Włocławek oraz późniejsze od nich Błonie. Część wymienionych stanowisk to nie ważne ośrodki grodowe, lecz osady wiejskie, gdzie działały pracownie hutnicze i kowalskie. W wielu osiedlach otwartych i na większości podgrodzi zajmowano się także obróbką kości i rogu³¹. Można natomiast założyć, że ślady uprawiania mniej pospolitych rzemiosł, przede wszystkim złotnictwa i odlewnictwa brązu, wiążą się z ośrodkami wczesnomiejskimi. Jednak ślady tych pracowni odkrywane są rzadko. Istniały zapewne w Płocku, Czersku, Błoniu i Bródnie, w tych miejscach odkryto bowiem formy odlewnicze³².

3b. Funkcje społeczne

Wczesne miasta spełniały ważne funkcje społeczne, wynikające z umieszczenia w nich siedzib władzy świeckiej i duchownej. O istnieniu dworów książąt, biskupów lub wysokich urzędników dowiadujemy się przede wszystkim ze źródeł pisanych. O randze Włocławka, Płocka, Czerska, Łęczycy, Drohiczyna, Wizny informują nas: Anonim zw. Gallem, *Powieść lat minionych*, Mistrz Wincenty, falsyfikat mogileński, czy wreszcie *Mors et miraculi beati Veneri*³³. Cennym potwierdzeniem lub uzupełnieniem tych danych mogą być badania archeologiczne. Szczególnie spektakularnym potwierdzeniem roli wykopalisk jest od krycie w Chełmnie-Kałdusie pozostałości wspaniałej

²⁹ S. Trawkowski, *Zur Sozialtopographie der Stadt Plock im 12. Jahrhundert*, „Ergon”, t. III, 1962, s. 408.

³⁰ W. Chudziak, *Wczesnośredniowieczny ośrodek bydgoski w świetle źródeł archeologicznych*, [w:] *Kraje słowiańskie w wiekach średnich. Profanum i Sacrum*, red. H. Kočka-Krenz, W. Łosiński, Poznań 1998, s. 181–182; L. Leciejewicz, *Ujście we wczesnym średniowieczu*, Wrocław 1961, s. 99.

³¹ Np. w Bródnie, por. K. Musianowicz, *Gród i osada podgrodowa w Bródnie Starym koło Warszawy*, „Materiały Wczesnośredniowieczne”, t. VI, 1956, s. 7–93, czy Sypniewie, por. I. Górska, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Sypniewie, pow. Maków Mazowiecki, w latach 1964 i 1965*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. XIX, 1968, s. 184–189; eadem, *Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Sypniewie, pow. Maków Mazowiecki*, [w:] *Szki-ce z najdawniejszej przeszłości Mazowsza*, Warszawa–Wrocław 1968, s. 171–183; F. Biermann, *Sypniewo. Wczesnośredniowieczny kompleks osadniczy na północno-wschodnim Mazowszu*, Archeologia Mazowsza i Podlasia. Studia i Materiały, red. W. Szymański, t. II (w druku).

³² W. Szafranski, *Płock...*, ryc. 79; J. Rauhutowa, *Czersk...*, ryc. 30, 39, 40; A. Cofta, *Wyniki badań na grodzisku wczesnośredniowiecznym w Błoniu, pow. Grodzisk Mazowiecki w latach 1949–1951*, „Materiały Wczesnośredniowieczne”, t. III, tabl. XXIV; L. Rauhut, *Forma odlewnicza z grodziska w Bródnie Starym, pow. warszawski*, „Sprawozdania Państwowego Muzeum Archeologicznego”, t. IV, 1951, z. 102, s. 111.

³³ O tym ostatnim por. S. Trawkowski, *Każń kasztelana Bolesły (1170 r.) w tradycji płockiej*, „Studia Źródłoznawcze”, t. XIV, 1969, s. 53–60.

bazyliki romańskiej³⁴. Oprócz badania pozostałości siedzib przedstawiciele ówczesnej elity władzy, można w tym celu wykorzystać także informacje o rozmieszczeniu miejsc ich wiecznego spoczynku. Niektóre z nich znamy przede wszystkim ze źródeł pisanych, o istnieniu innych świadczą odkrycia grobów z nieprzeciętnie bogatym lub specyficznym wyposażeniem. Do grupy tych pierwszych należy Płock — miejsce pochowania Władysława Hermana, jego małżonki — Judyty czeskiej, ale już niekoniecznie Bolesława Krzywoustego³⁵ oraz prawdopodobnie również Bolesława Kędzierzawego i jego syna Leszka Bolesławowica. Istnienie na badanym terenie stolic biskupich i kilku siedzib klasztorów wskazuje również, choć już tylko pośrednio, na obecność dalszych grobów ludzi należących do ówczesnej elity. Niekiedy wspominają o nich także źródła pisane. Na przykład informacje odnoszące się do pochówków biskupów płockich znajdujemy w źródle z XVI w.³⁶

Natomiast niewiele grobów można zaliczyć do drugiej grupy — odkrytych w trakcie badań wykopaliskowych pochówków osób wybitnych. Z całą pewnością należy do niej grób nr 609 z Czerska. Pochowano w nim mężczyznę, którego wyposażono, m.in. w miecz, dwie misy z blachy brązowej, złoty pierścień, grot włóczni, szczątki wiaderka i ozdobę ze stopu miedzi ze złotem³⁷. Na uwagę zasługuje również pochówek nr 16, na cmentarzysku w Pokrzywnicy Wielkiej. Leżący w nim wojownik został wyposażony, m.in. w miecz z głowicą inkrustowaną srebrem, misę brązową, ostrogi, grot włóczni i nóż³⁸. Nie bogactwem, lecz oryginalnością wyposażenia zwraca uwagę grób mężczyzny z cmentarzyska w Płocku–Podolszyczach, pochowanego wraz z unikatową na wczesnośredniowiecznym Mazowszu bronią białą, skandynawskiego lub wschodniego pochodzenia³⁹.

O randze niektórych miejscowości świadczy umieszczenie w nich ważnych instytucji kościelnych (Płock, Łęczyca, Włocławek, Czernichów, Sieciechów). W tym kontekście trzeba wziąć pod uwagę także Grodziec–Grójec, mimo że źródła archeologiczne nie potwierdzają jego ponadprzeciętnego znaczenia w XII w.

³⁴ W. Chudziak, *Wyniki badań weryfikacyjnych...*, s. 85–92.

³⁵ W. Szafranski, *Widziałem kości monarchów polskich. Badania naukowe zawartości grobu piastowskiego w katedrze płockiej*, „Notatki Płockie”, nr 2 (71), s. 23–32; A. Gąsiorowski, *Najstarsze polskie pochówki monarsze w świetle źródeł pisanych*, „Roczniki Historyczne”, t. LV–LVI, 1989–1990, s. 85–93; K. Jasiński, *Miejsce pochowania Bolesława Krzywoustego*, „Genealogia. Studia i Materiały Historyczne”, t. IV, 1994, s. 127–136; E. Kowalczyk, *Miejsce pochowania Bolesława Krzywoustego — dyskusji ciąg dalszy*, „Genealogia. Studia i Materiały Historyczne”, t. VII, 1996, s. 119–123; H. Zoll–Adamikowa, *Frühmittelalterliche Bestattungen der Würdenträger in Polen (Mitte des 10. bis Mitte des 12. Jh.)*, „Przegląd Archeologiczny”, t. XXXVIII, 1991, s. 109–136.

³⁶ T. Żebrowski, *Kościół (X–XIII w.)*, [w:] *Dzieje Mazowsza do 1526 r.*, pod red. A. Gieysztor i H. Samsonowicza, Warszawa 1994, s. 132–163; E. Kowalczyk, *Miejsce pochowania Bolesława Krzywoustego...*, s. 119–120.

³⁷ J. Rauhutowa, *Wczesnośredniowieczny grobowiec z XII w. z Czerska pod Warszawą*, „Archeologia Polski”, t. XVII, z. 1, 1962, s. 143–158; J. Bronicka–Rauhut, *Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Czernsku*, Warszawa 1998, s. 97.

³⁸ L. Rauhut, L. Długopolska, *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w obudowie kamiennej w Pokrzywnicy Wielkiej, pow. Nidzica*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. XXXVI, 1971, s. 292–351.

³⁹ T. Kordala, *L'Armée blanche a un tranchant, du haut Moyen Age trouvée a Plock–Podolszyce (Mazovie–Pologne)*, „Fasciculi Archaeologiae”, fasc. IV, 1988, s. 27–29.

oraz, jeszcze bardziej sporny jako siedziba klasztoru Benedyktynów, Sochaczew. Inne ośrodki, takie jak Czerwińsk, swe znaczenie zawdzięczały powstaniu w nich klasztorów⁴⁰. Wyżej wspomniałem także o kościele odkrytym w Chełmnie–Kałdusie.

Do nielicznej grupy zabytków, pozostałości obiektów–symboli władzy, zaliczyłbym przede wszystkim najstarsze budowle kamienne. Doskonałym tego przykładem jest wieża Władysława Hermana w Płocku⁴¹. Dziś trudno byłoby wskazać więcej takich zabytków. Jednak nie wolno zapominać o tym, że rolę takich właśnie symboli władzy mogły pełnić również drewniane wieże, wieńczące bramy niektórych grodów, zwłaszcza ułożonych na szczytach wzniesień, takich jak na przykład Czersk, Płock, Proboszczewice, Ciechanów, Serock, Wizna, ale także Dobrzyń, Chełmno–Kałdus czy Drohiczyn.

Dysponujemy także danymi potwierdzającymi obecność cudzoziemców w ośrodkach wczesnomiejskich. Najwybitniejszymi przybyszami z zewnątrz były związane z Płockiem małżonki książąt. W drugiej połowie XI w. — Judyta czeska i Judyta Maria (Niemka), które kolejno poślubił Władysław Herman, a w 2. połowie XII w. pochodząca z Rusi żona Bolesława Kędzierzawego — Wierzchosława. Równie ważna była, potwierdzona źródłowo, obecność w Płocku innych cudzoziemców — biskupów, w tym najwybitniejszego z nich — Aleksandra z Malonne. W ośrodkach kościelnych przebywali księża i mnisi obcego pochodzenia, w tym nauczyciele szkoły katedralnej w Płocku. Możliwe, że należał do nich także Otto z Bambergi⁴². Ważniejsze grody miały załogi, w skład których wchodził również przybysze spoza ziem polskich. Na omawianym tu terytorium jest to chyba najbardziej widoczne w Łęczycy, gdzie wśród zabytków archeologicznych natrafiono na wyjątkowo dużo militariów obcego, skandynawskiego lub ruskiego pochodzenia⁴³. Według innych przypuszczeń, wykorzystujących dane zawarte w kronice Galla (ks. II, rozdz. 4, 49), mazowiecki komes Magnus, był obcym przybyszem w służbie Piastów. Teresa Kiersnowska uważa, iż to właśnie ten dostojnik pochowany został w opisanym wyżej grobie nr 609 w Czersku⁴⁴. Ze źródeł pisanych dowiadujemy się ponadto o obecności

⁴⁰ T. Żebrowski, *Kościół...*, s. 144 (Grójec), s. 156 (Sochaczew), s. 157–158 (Czerwińsk). O Sochaczewie inaczej: E. Kowalczyk, *Miejsce pochowania Bolesława Krzywoustego...*, s. 121–122.

⁴¹ A. Golembnik, *Płock we wczesnym średniowieczu*, s. 26.

⁴² T. Lalik, *Spółczesność i państwo w drugiej połowie XI i pierwszej połowie XII wieku*, [w:] *Polska pierwszych Piastów*, red. T. Manteuffel, Warszawa 1968, s. 220; W. Szafrński, *Płock...*, s. 205. O Ottonie: A. Gieysztor, *Bamberg i Polska w XI i XII wieku*, „*Studia Źródłoznawcze*”, t. XV, 1970, s. 71–82; G. Labuda, *Otto*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. XXIV, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, s. 628–630.

⁴³ T. Kiersnowska, *O pochodzeniu rodu Awdarców*, [w:] *Spółczesność Polski średniowiecznej*, t. V, Warszawa 1992, s. 57–72.

⁴⁴ Badaczka ta nie wykluczała, że był on potomkiem któregoś z władców skandynawskich (T. Kiersnowska, *Płock, Czersk i Błonie — trzy ośrodki wczesnomiejskie z XI–XIII wieku na Mazowszu*, [w:] *Miasto zachodniostowiańskie w XI–XII w. Spółczesność — kultura*, red. L. Leciejewicz, Wrocław–Warszawa–Kraków, 1991, s. 45–47). Natomiast T. Jurek (T. Jurek, *Kim był komes wrocławski Magnus*, [w:] *Venerabiles, Nobiles et Honesti, Studia z dziejów społeczeństwa Polski średniowiecznej*, Toruń 1997, s. 181–192) sądzi, że mógł być on synem króla angielskiego, Harolda.

na Mazowszu w XII w. niderlandzkiego rycerza Hugona Butyra. Jego dobra znajdowały się prawdopodobnie w ziemi chełmińskiej⁴⁵. W świetle dawniejszych i ostatnich odkryć w Chełmnie–Kałdusie hipoteza ta nabiera dodatkowego znaczenia. W najważniejszych ośrodkach Mazowsza (Czersku, Łęczycy, Płocku) przebywali też wybitni rzemieślnicy–specjaliści, pozostający na usługach książąt i biskupów (np. budowniczości, złotnicy, malarze, rzeźbiarze). Źródła pisane informują także o obecności ludności żydowskiej na podgrodzium płockim w XIII, może nawet już XII w.⁴⁶

Uwzględniając te informacje możemy dziś stworzyć listę ośrodków wczesnomiejskich, nieco różniącą się od opublikowanej przed laty przez T. Lalika (por. wyżej). Wśród „załączków miast” widziałbym przede wszystkim Płock, Włocławek, Czersk i Chełmno. Łączy je nadwiślańskie położenie; spełniają też większość ze wskazanych wyżej kryteriów „miejskości”. Nie ulega wątpliwości, że ważną rolę odgrywała Łęczycza. Było to konsekwencją jej położenia na ważnym szlaku handlowym, prowadzącym z Mazowsza (a pośrednio także z Rusi) do Wielkopolski. Była to zarazem ważna strategicznie droga wojenna. Słabsze poszlaki wskazują na, także nadwiślański, Sieciechów, być może tożsamy z grodziskiem w Podeblociu. Wymieniając tu ten gród nie biorę pod uwagę kwestii, czy i kiedy należał on do Mazowsza lub do Małopolski⁴⁷, a jedynie geograficzną bliskość w stosunku do ziem mazowieckich. W podobnej sytuacji był Radom, we wczesnym średniowieczu związany administracyjnie z Małopolską, ale bliski Mazowszu. Na północnym Mazowszu coraz lepsze potwierdzenie w źródłach archeologicznych znajduje wysoka ranga Ciechanowa. Nad Bugiem wskazać trzeba Serock i (już nie mazowiecki) Drohiczyń, nad Narwią — Wiznę. Warto zwrócić uwagę na fakt, że większość z wymienionych tu ośrodków swe powstanie i rozwój zawdzięcza usytuowaniu nad głównymi rzekami regionu (Wisła, Bug, Narew). Rzeki pełniły przecież we wczesnym średniowieczu rolę głównych szlaków handlowych.

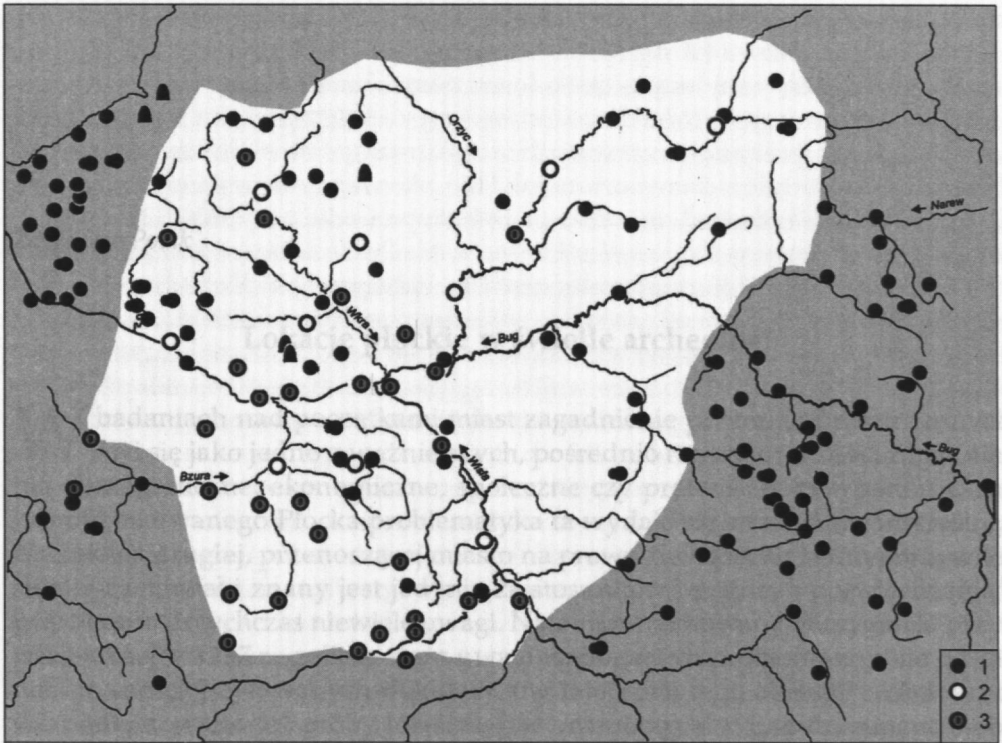
4. Grody a miasta lokacyjne

Za istotne dla omawianego zagadnienia uważam także rozpatrzenie związków przestrzennych między wczesnośredniowiecznymi grodami a miastami, lokowanymi na Mazowszu do końca XIV w. (ryc. 3). Prezentowana tu mapa ukazuje grody z różnych czasów i miasta lokowane w różnych okresach. Jednak położenie jednych i drugich pozwala na ukazanie, w jaki sposób poszerzała się powierzchnia obszarów gospodarczo zaawansowanych, zdolnych do utrzymania ośrodków grodowych, a później miast. W XIV w. miasta zakładano naj-

⁴⁵ J. Powierski, *Hugo Butyr. Fragment stosunków polsko-niderlandzkich w XII w.*, „Zapiski Historyczne”, t. XXXVII, 1972, z. 2, s. 9–41.

⁴⁶ S. M. Szacherska, *Płock — civitas vetus czy civitas cathedralis*, [w:] *Spółczesność Polski średniowiecznej*, t. V, Warszawa 1992, s. 179.

⁴⁷ E. Kowalczyk, *Powracający temat — Sieciechów...*

Ryc. 3. Wczesnośredniowieczne grody i średniowieczne miasta Mazowsza (IX–XIV w.):

- 1) grody;
- 2) ważniejsze grody, przy których do końca XIV w. lokowano miasta;
- 3) miasta lokacyjne

częściej tam, gdzie nie było rozbudowanej sieci starszych grodów: w południowo-zachodniej części Mazowsza. Powstały one również nad głównymi rzekami regionu oraz przy istniejących już wcześniej grodach. I w tym wypadku były to przede wszystkim miejscowości leżące nad najważniejszymi szlakami wodnymi: Wisłą, Narwią, Wkrą z dopływami, Bzurą. Do końca XIV w. nie rozpoczął się natomiast proces lokowania miast na wschodnim pograniczu Mazowsza oraz na jego północnej granicy.

Podsumowując powyższe uwagi można stwierdzić, że sieć ośrodków wczesnomiejskich na wczesnośredniowiecznym Mazowszu była rzadka. Ich rozwój rozpoczyna się właściwie dopiero w drugiej połowie XI w., czyli w okresie, kiedy Mazowsze zostało ponownie podbite przez Piastów. Wcześniejsze centra, z okresu plemiennego, w wielu wypadkach nie przetrwały czasów politycznego przełomu. Ukształtowane wtedy „zalążki” miast długo pełniły swe funkcje bez przekształcenia w ośrodki urządzone zgodnie z nowymi prawami. Oczywiście, proces przekształceń w pierwszym rzędzie objął najważniejsze z nich. Jednak nowe formy organizacyjne bardzo przydały się na terenach słabiej zagospodarowanych we wczesnym średniowieczu.